

Bilješke:

- ¹ Le Goff 1974, 301-302.
- ² Commissiones I, 203-223.
- ³ Klaić 1971, 161.
- ⁴ Isto, 392.
- ⁵ Novak-Skok, 224.
- ⁶ Klaić 1976, 361-363.
- ⁷ Ančić 1997, 241-253.
- ⁸ 1180: “iuppanus Mirozlauus filius Bogdanazi” (CD II, 167); 1200: “Gregorius comes” (isto, 202); Thomas Archidiaconus, 113-119, pogl. XXXII, O knezu Grguru (De Gregorio comite).
- ⁹ CD IV, 466-468.
- ¹⁰ Rački 1888, 131.
- ¹¹ Klaić, 1897, 15-16.
- ¹² Prema Tomašiću 1918, 67, u 29. pogl. se ističe da “valja znati da su stanovnici Raguze Hrvate i ostale arhonte Slovenâ (Σκλαβάρχοντας) na vlastitim svojim korabljama u Langobardiju prevezli”, što znači da su Hrvati arhonti nad Slavenima. Nasuprot tome, prema B. Ferjančiću, prijevod tog odlomka razlikuje se upravo u tumačenju izričaja Σκλαβάρχοντας: “Trebalo znati da hrvatske i ostale slovenske arhonte stanovnici grada Raguze prevezoše na svojim brodovima u Langobardiju (Vizantiski izvori II, 19). Prema tome, izričaj Σκλαβάρχοντας ne znači “arhonte Slavena”, dakle, arhonte, vladare nad Slavenima, nego jednostavno “slavenske arhonte”, u koje su uključeni i Hrvati (isto, bilj. 33). Takvim tumačenjem nestaje jedini izvorni oslonac teorije o “socijalnom dualizmu”.
- ¹³ Šišić 1925, 656, 657.
- ¹⁴ Hauptmann 1942, 104, 109.
- ¹⁵ Mandić 1952, 291.
- ¹⁶ Šišić 1925 ističe da su “seljaci (*villani*) uživali u staroj hrvatskoj državi potpuno obezbijeden posjed zemljišta (*terra, territorium, possessio*), raspoložuci njime po volji, a uz to bijahu još i slobodni državljani, ravni građanima i plemićima [...]” (656).
- ¹⁷ Bizantski Νόμος γεωργικος nastao je, prema Kostrenčić 1956, u sredini ili drugoj polovici VIII. stoljeća (86), dok ga Ostrogorski 1969 datira u kraj VII. ili na početak VIII. stoljeća (103).
- ¹⁸ Kostrenčić 1956, 86.
- ¹⁹ isto, 87.
- ²⁰ isto, 105.
- ²¹ Barada 1957, 6-7.
- ²² Klaić 1971, 157-158.
- ²³ Goldstein 1995, 354-355.
- ²⁴ Budak 1994, 147-148. Usp. Budak 1985.
- ²⁵ CD II, 10.
- ²⁶ Kolomanova isprava iz 1103. godine nalazi se rukopisu *Mensa episcopalis – Donationales* koji se čuva u Kaptolskom arhivu u Splitu. Rukopis s prijepisima isprava o posjedima splitske Crkve napisan je u XVIII. stoljeću. Šišić 1944 smatra da je isprava kralja Kolomana iz 1103. godine krivotvorena “negdje oko 1165./66. godine” (100). Kada se u XII. stoljeću obnavlja rimsko pravo i oblikuje notarijat kao ustanova javne vjere, crkvene institucije u

dalmatinskim gradovima nisu imale vjerodostojna dokazna sredstva za posjede na hrvatskom političkom području, pa se pojavila potreba za naknadnim sastavljanjem, dakle krivotvorenjem isprava. Zbog toga nije slučajno da kartulari dalmatinskih samostana uglavnom nastaju upravo u XII. stoljeću, s obiljem upisa o zemljištima koje samostani najvjerojatnije uistinu i posjeduju, ali vlasništvo nad njima ne mogu drugačije dokazati nego tekstem kartulara koji se tada sastavljaju. U takvim se prilikama, smijemo pretpostaviti, nalazi i Splitska nadbiskupija koja se u sredini XII. stoljeća sukobljava s omiškim Kačićima oko posjedâ u Mosoru i poljičkim selima. Kada je nadbiskup Gerard, prethodnik Arnirov, došao 1167. godine u Split pokušao je, prema više-manje utemeljenom tumačenju F. Šišića, steći te posjede, navedene u tobožnjoj darovnici kralja Kolomana iz 1103. godine, ali je izazvao otpor (101). Šišić smatra da upravo na to misli papa Aleksandar III. u ispravi od oko 1168. godine, u kojoj nadbiskupu savjetuje da se pretjerano ne bori za crkvene posjede (CD II, 123). Valja dodati da se jedno iz skupine poljičkih sela koja se navode u Kolomanovoj ispravi iz 1103. godine kao posjed Splitske nadbiskupije, Tugare, spominje već i u darovnici kneza Trpimira iz 852. godine (Rački, Doc., 4; CD I, 5), što je također veoma dvojbena podatak (vrlo opreznu analizu tog podatka u Trpimirovoj darovnici iz 852. vidi u: Klaić 1960, 153).

²⁷ CD II, 165. Usp. Šišić 1944, 101.

²⁸ Thomas Archidiaconus, 71-75, pogl. 21, De Raynerio archiepiscopo.

²⁹ isto, 104-105, pogl. 29, De bello, quod gestum est pro uilla de Ostrog. O selu Ostrog: Omašić 2001, 85-95.

³⁰ CD VI, 208.

³¹ Mažuranić 1908-1922 izričaje "djedić, didić, dedić" tumači kao "heres, baštinik" i dodaje: "Svakako označuje se tom rieči, da je djedić nasliedio zemljištni slobodan posjed ne samo od oca, da je sljednik dakle u djedini, u imanju, koje je držao već djed i daljnji predji" (245).

³² Thomas Archidiaconus, 105; Toma, Kronika, 58.

³³ Raukar 1977, 37-51.

³⁴ Zadarski statut, 556-559; usp. Raukar 1977, 148.

³⁵ Državni arhiv Zadar [dalje: DAZ], Spisi zadarskih notara [dalje: SZN], Johannes Franciscus Grisinus, B.I, F.II/6, 25.VIII.1491.

³⁶ isto, Šimun Damiani, B.VI, F.VII/9, 20.III.1476. O nazivima stanovnika u Sali usp. Raukar 1977, 148.

³⁷ isto, Andreas de Canterio, B. I, F. II, 34', 6.III.1354.

³⁸ isto, Raymundus de Modiis, B. I, F. I, 116', 9.IV.1386.

³⁹ Lucić 1979, 664-665.

⁴⁰ Zadarski statut, 626-633, Reformacije, gl. 137.

⁴¹ Antoljak 1992, 773-822.

⁴² "Item che uenendo alcun pouero uilan in malatia, ñ in pouertf, si che non possa Zappar le uigne per si, ne per altra persona, per anni tre continui, non se li possa dar inpazo per fin anni tre, e da innanzi sia in liberta del Patron del terren non laorando le dette uigne, i' detti tre anni poterli tor le dette uigne" (isto, 786-787).

⁴³ DAZ, SZN, Šimun Damiani, B. II, F. III/11, 14.VII.1450.

⁴⁴ isto, Antonius Barba, B. I, F. I, 26.VIII.1493.

⁴⁵ isto, Šimun Damiani, B. IV, F. V/2, 9.IV.1457.

⁴⁶ Omašić 2001, 202-207.

⁴⁷ DAZ, SZN, Šimun Damiani, B. III, F. IV/3, 110'-111.

- ⁴⁸ Fučić 1992, 7, 9.
- ⁴⁹ Šišić 1925, 655-658.
- ⁵⁰ Premda su i F. Rački i Vj. Klaić zastupali gledište o “višem” i “nižem” plemstvu u rano-srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ipak je među njima bilo i razlika. Prema Račkome, starješine plemena bili su “prvobitno plemstvo” koje se dijelilo u dva sloja: oni koji su postajali župani, banovi i dvorski dostojanstvenici činili su više plemstvo, dok su svi ostali bili niži plemići, što znači da svi pripadnici hrvatskih plemena nisu bili plemići, nego samo starješine plemena i rodova (Rački 1884, 186, 188-190). Vj. Klaić je, nasuprot Račkome, proširio pojam plemstva na sve Hrvate, pripadnike hrvatskih plemena, gospodare nad podložnicima, Slavenima, ističući da su “višem plemstvu pripadale porodice, kojih su članovi obnašali razne državne i plemenske službe, od kojih su se naime birali bani i župani; u niže plemstvo ubrajali su se svi slobodni Hrvati podijeljeni u plemena [...]” (Klaić 1899, 291).
- ⁵¹ Šišić 1925, 656, bilj 14, pažljivo navodi sve podatke o hrvatskom plemstvu prema podacima u Rački, Documenta.
- ⁵² Opisuju ći trogirski rukopis *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona, u kojemu se sačuvao najstariji poznati primjerak spisa *Pacta conventa*, Šišić je u “Priručniku izvora hrvatske historije” (1914) istakao da je taj rukopis napisan “najkasnije rano na početku XIV. vijeka, dakle nije suvremeno svjedočanstvo sačuvano u originalu” (464). Šišić drži da je “sastavljač apendikule [Šišić tako naziva spis *Pacta conventa*] živio nesumnjivo u Splitu oko g. 1300.” koji je smatrao da 17. pogl. *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona “ne odgovara po njegovu znanju istini, jer je on imao u ruci ili neku historičku bilješku no vjerojatnije svakako i samu ispravu Kolomanovu izdanu za ono dvanaest plemena, pa je onda napisao ‘apendikulu’ prema tim izvorima” (516). Zaključuje da je “meritorni dio apendikule, naime naracija, dispozicija i datum nesumnjivo svake vjere dostojan spis [...]” (526).
- ⁵³ Rački, Doc., 192, 195; CD I, 32, 37; Klaić 1972, 34, 36.
- ⁵⁴ Thomas Archidiaconus, 57, pogl. 17, Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Croatiae.
- ⁵⁵ Npr.: Rački, Doc., 74 (1060-1062), 69 (1067), 82 (1070); CD I, 97, 107, 117.
- ⁵⁶ Šišić 1914, 483-484.
- ⁵⁷ isto, 485-496.
- ⁵⁸ Isprava iz 1273. godine sačuvana je u ispravi o parnici između Glamočana i Ludovikova viteza Jakova Šubića za sela Banjevac i Kašić od 15.XI.1361. (CD XIII, 185-190). Prema uvjerljivom tumačenju u Klaić 1956, isprava za Glamočane iz 1273. je krivotvorena, a po svoj prilici je “sastavljena neposredno prije parnice” s Jakovom Šubićem (95, bilj 74).
- ⁵⁹ Šišić 1914, 486.
- ⁶⁰ CD XI, 631 (isprava za Vireviće); XIII, 86-89 (parnica cetinskih plemića).
- ⁶¹ Šufflay 1915.
- ⁶² Isprava kralja Kolomana zadarskom samostanu sv. Marije iz 1102: CD II, 9-10; Novak 1959, 256-257.
- ⁶³ Nakon prvog nacrtu o stvaranju hrvatskoga plemstva u ocjeni Šišićeva *Priručnika* (1915) Šufflay dograđuje svoju koncepciju o hrvatskom plemstvu u knjizi *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925 (citati ovdje prema drugom izdanju, Zagreb 1991). Dok je Ferdo Šišić razmatrao izvorne podatke o “plemstvu dvanaestero plemena” samo zato da bi obranio sadržajnu vjerodostojnost *Pacta conventa*, Šufflay postupa posve obrnuto: iz središta analize gotovo uklanja taj spis, smatrajući ga samo vrelom obavijesti o imenima pripadnika “plemstva dvanaestero plemena”, ističući: “Imena njihova znamo iz glasovitog pripiska na rukopisu splitskog arcidakona Tome [...]”. Sadržaj pripiska tiče se baš dvanaest hrvatskih plemena; daje tom savezu stariju sankciju” (Šufflay 1991, 48).

- ⁶⁴ Šufflay 1991, 46-47.
- ⁶⁵ Na i. mj.
- ⁶⁶ Hauptmann 1942, 79-112.
- ⁶⁷ isto, 108.
- ⁶⁸ isto, 104.
- ⁶⁹ isto, 109.
- ⁷⁰ Barada 1943, 193-218.
- ⁷¹ isto, 197-198. Premda je takvo gledište prije svega bilo polemički odgovor na prilog Ljudmila Hauptmanna, ipak valja istaknuti da je Barada prvi upozorio na pojam staleškog određivanja plemstva, što je bio koristan prinos metodološkom napredovanju hrvatske historiografije.
- ⁷² isto, 199-200.
- ⁷³ isto, 200-201, 208, 214-215, 217.
- ⁷⁴ Hauptmann 1942, 98.
- ⁷⁵ Klaić 1956, 89.
- ⁷⁶ isto, 94-95. Da bi utvrdila *titulus nobilitatis* "plemstva dvanaestero plemena", Nada Klaić upozorava na *Qualiter* i ističe da je prema njegovom sadržaju "Koloman priznao predstavnicima dvanaestero plemena oprost od plaćanja poreza i vojnu obvezu samo u slučaju defanzivnog rata" (94). Od tri ključne odredbe tog spisa izostavlja kraljevo obećanje o mirnom uživanju zemljišnih posjeda, da bi mogla zaključiti da "zemlja nije bila *titulus nobilitatis*" (94). Valja istaknuti da u razlaganju Nade Klaić nije, iz metodičkih razloga, prihvatljiva takva interpretacija *Qualitera* jer smo u svakom opisivanju sadržaja tog spisa dužni točno navesti sve njegove sastavne dijelove, dok s druge strane interpretativno nije prihvatljivo osporavanje važnosti *plemenštine* u oblikovanju nižega plemstva jer je već Ljudmil Hauptmann, kako je ranije istaknuto, s pravom zaključio da je "plemstvo kod Hrvata vezano za plemenštinu" (Hauptmann 1942, 98). Dakako, *plemenština*, sama za sebe, ne može biti znak plemstva, ali je posjedovanje vlastita zemljišta nužan, nezaobilazan preduvjet za svako pravno, staleško određivanje plemićkog položaja, prije svega za oprost od plaćanja poreza, što sasvim sigurno jest temeljni *titulus nobilitatis*.
- ⁷⁷ isto, 96. Gledište da su plemići dvanaestero plemena nastojali uvjeriti kralja Ludovika da ih je od plaćanja poreza oslobodio već kralj Koloman Nada Klaić napušta u *Povijesti Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (1976). Prema autorici, *Qualiter* je "nedužna priča" koja "nije nikada prodrila u hrvatsku javnost, ona je postala i ostala sastavni dio hrvatske ili točnije latinske 'lijepo književnosti'" (605).
- ⁷⁸ isto, 98.
- ⁷⁹ Klaić 1958/59, 159-160. Autorica je u ovom radu postavila mnoštvo veoma važnih istraživačkih pitanja, na koja sačuvana vrela samo donekle omogućavaju pouzdan odgovor.
- ⁸⁰ Klaić 1976, 602-604.
- ⁸¹ Valja, doduše, istaknuti da je Nada Klaić u kraćoj radnji: "O porijeklu hrvatskog dominikanca Andrije Jamometa (1420/30-1484) znamenitog borca za reformu", *Croatica christiana periodica*, XI, 1987, br. 19, 1-8, posljednji put dodirnula pitanje nižega plemstva u Hrvatskoj južno od Velebita. To je vrijedan prilog o Jamometima, jednom od plemenâ koji su navedeni u spisu *Pacta conventa*, ali novih istraživačkih rezultata u njemu ipak nije bilo, osim nove terminologije za hrvatsko niže plemstvo: "slobodnjaci". Koliko mi je poznato, N. Klaić se u tom prilogu prva osvrnula na ispravu bana Mladena II. iz 1322. o sporu oko zemlje u Krnci koji vode "slobodnjaci iz porodice Perkal" (7).
- ⁸² Obrani vjerodostojnosti *Pacta conventa* Stjepan Antoljak posvećuje monografiju *Pacta ili concordia od 1102* (Zagreb 1980). Knjiga je opskrbljena mnoštvom veoma korisnih podataka

o rukopisima *Pacta conventa*, tumačenjima njegovih izričaja i imena, ali unatoč svemu naporu autoru nije uspjelo dokazati najvažnije, sadržajnu vjerodostojnost tog spisa, odnosno utemeljeno potkrijepiti temeljnu tezu da u godini 1102. postoji plemićka institucija dvanaest hrvatskih plemena kojoj kralj Koloman podjeljuje povlastice. Ta, za ocjenu knjige Stjepana Antoljaka, najvažnija činjenica nije, naravno, ovisila o sámom autoru, nego o vrsti i opsegu sačuvanim vreľa. Ne samo da u pouzdanim vreľima nakon 1102. godine, na koju upućuje spis *Pacta conventa*, dakle, u razdoblju Arpadovića, nema ni spomena o ustanovi "plemića dvanaest plemena Hrvatske" (*XII nobiles sapientiores de XII tribubus Chroacie*) koja se spominje u tom spisu, nego se ona u vjerodostojnim ispravama uopće ne spominje sve do sredine XIV. stoljeća, do podatka u ispravi za Vireviće 1350/51. godine.

Unatoč toj nezaobilaznoj činjenici koju, već iz metodičkih razloga, ne smije zanemariti nijedan pokušaj razlaganja, kako o problemu *Qualitera*, tako ni o problemu nižega plemstva u Hrvatskoj, ipak se hrvatska historiografija u posljednjih desetak godina uglavnom na nju nije obazirala. U monografiji se *Postanak i razvitak Poljičke kneževine (do kraja XV. stoljeća)* (Split 1991), primjerice, Ante Laušić kritički osvrće na spoznaje hrvatske historiografije o hrvatskom plemstvu, ali se priklanja autorima koji su čvrsto zastupali gledište o vjerodostojnosti *Pacta conventa* (Lučić 1968-69, Antoljak 1980; 115, bilj. 9). Dosljedno tome, "najnovije tvrdnje N. Klaić i istomišljenika da plemstvo 12-ero plemena valja tražiti tek u XIV stoljeću" ocjenjuje krajnje negativno, smatrajući da "ni u kom slučaju ne jamče pozitivnije pomake, nego još jače potpiruju smutnju i stvaraju nepotrebnu pometnju u hrvatskoj historiografiji" (115).

Ante Laušić nije bio osamljen u odlučnoj obrani sadržajne vjerodostojnosti *Pacta conventa*. U knjizi *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću* (Zadar-Mostar 1997), odnosno u njezinu dodatku: "Excurs. Narav kraljevske vlasti u Hrvatskoj XII. i XIII. stoljeća", Mladen Ančić se, nakon analize nekih temeljnih pitanja o razvoju hrvatskoga društva u doba Arpadovića (kraljevski posjedi, pitanje poreza) priklanja onom smjeru hrvatske historiografije koja je zastupala gledište o vjerodostojnosti *Qualitera*. U prilogu, pak, "Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela", *Povijesni prilozi* 17, 1998, isti autor gledištu o sadržajnoj vjerodostojnosti *Qualitera* dodaje i arheološku argumentaciju, nalaz velike ostave Kolomanova novca na lokalitetu Begovača, u širem zadarskom zaleđu, ističući da je taj nalaz bio osnovicom, prema kojoj je "Nikola Jakšić došao do zaključka kako ostava i nakit zapravo predstavljaju materijalni trag susreta kralja Kolomana i pripadnika ili predstavnika 12 rodova" (252). U prilogu "Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji", *Povijesni prilozi* 17, 1998, Nikola Jakšić utvrđuje lokaciju sporazuma između kralja Kolomana i 12 hrvatskih plemena. Smatrajući *Pacta* ili *Qualiter* "nepobitnom činjenicom", autor dogovor "hrvatskog rodovskog plemstva" s kraljem Kolomanom smješta na prostor srednjovjekovnog Podgrađa (danas Lepuri), gdje je pronađena ostava Kolomanovih denara (274-278).

⁸³ Lujo Margetić u knjizi *Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarna prava* (1983) iscrpno opisuje stvarna prava u Hrvatskoj, u tom sklopu i "značajke vlasništva nad zemljom '12 plemena hrvatskog kraljevstva'" i zaključuje da "pojam *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* nije sredinom XIV st. službeni naziv nikakve posebne organizacije hrvatskih plemića, da nije nikakva 'ustanova', već samo jedan od naziva hrvatskog plemstva uopće" (114), premda se takvom zaključku suprotstavlja, prije svega, isprava o parnici cetinskih plemića s Ivanom Nelipčićem 1360. godine. Damir Karbić, pak, u prilogu "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 16, 1998, tumači ispravu za Vireviće iz 1350/51. i ističe da je u njoj primjetno "i izražavanje neke vrste nejednakosti između različitih slojeva unutar plemstva" (94), ne ulazeći uopće u obrazlaganje

takve “nejednakosti”. Monografija Luje Margetića i radnja Damira Karbića nedvojbeno su vrijedni prilozi proučavanju pravnog ustrojstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, u tom sklopu i hrvatskoga plemstva, ali, nažalost, zanemaruju stalešku organizaciju društva i staleške razlike unutar plemstva.

^{85a} Zadaćom ovoga priloga nije cjelovita analiza *Qualitera*, ali u sklopu osvrta na gledišta historiografije o nižemu plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj valja o tom sastavku dodati nekoliko temeljnih napomena. Prije svega valja upozoriti na činjenicu da je u modernoj hrvatskoj historiografiji analitički pristup *Qualiteru* u metodičkom pogledu najčešće bio neprimjeren. Kako je zarana, navlastito na početku XX. stoljeća, razgovor o tom sastavku bio uključen u aktualne hrvatsko-mađarske političke odnose, pragmatički su ciljevi, prije svega nastojanje da se u cjelini obrani sadržajna vjerodostojnost *Pacta conventa*, opteretili svaki pokušaj kritičkog osvrta. Zbog toga je taj sastavak postavljen u raspon između dvaju strogo oblikovanih gledišta, o apsolutnoj sadržajnoj vjerodostojnosti (F. Šišić, s jedne, i o falsifikatu (M. Šufflay, N. Klaić), s druge strane, što znači da je zanemarena činjenica o sadržajnoj i kronološkoj slojevitosti *Qualitera*. Temeljnim je ciljem starije historiografije bila obrana gledišta da *Pacta conventa* ili *Qualiter* dokazuju da Koloman nije 1102. godine oružjem pokorio Hrvatsku i silom je uključio u ugarsko kraljevstvo, nego da su ga Hrvati dogovorom, što znači i vlastitim pristankom, izabrali za kralja. Dosljedno tome, i jedan od temeljnih izričaja u *Qualiteru: XII nobiles sapientiores de XII tribubus Croatiae* (12 mudrijih plemića iz 12 plemena Hrvatske), dakle “plemstvo dvanaest plemena Hrvatske”, postavljen je u 1102. godinu, pa prema *Qualiteru* upravo plemići dvanaest hrvatskih plemena sklapaju sporazum s novim kraljem. Čvrsto vezivanje ta dva sadržajna sloja: a) sporazum između hrvatskih uglednika ili velikaša (*regni proceres*, prema izričaju Tome Arhidakona u 17. poglavlju *Salonitanske povijesti*) i kralja Kolomana, te b) pojam “plemstvo dvanaest hrvatskih plemena” onemogućili su kritički razgovor o *Qualiteru*. Utemeljeni sud o tom sastavku, pak, omogućuje samo razdvajanje ta dva sadržajna sloja. Početnom točkom analize mora biti pitanje: postoji li na početku XII. stoljeća staleška zajednica “plemstvo dvanaestero plemena Hrvatske” ili ne, možemo li postojanje takve zajednice potkrijepiti vrelima iz tog vremena, iz kraja XI. ili početka XII. stoljeća ili ne? Na tom se pitanju lomila starija historiografija, od Ferde Šišića do Stjepana Antoljaka, jer je, spajajući dva sloja *Qualitera*, plemićku instituciju postavljala u ono razdoblje, u godinu 1102, u koje je ni na koji način, upravo nikakvim tragom u vjerodostojnim vrelima, ne možemo datirati. S druge strane, onaj smjer historiografije koji je kritički pristupao *Qualiteru* upotrebljavao je za taj sastavak posve neprimjereni izričaj “falsifikat” (M. Šufflay, N. Klaić) kojim se mogu odrediti samo isprave, javne ili privatne, prema njihovim diplomatskim, formalnim i sadržajnim značajkama, a ne pripovjedni, kroničarski sastavci, kakvim je nedvojbeno *Qualiter*. Jedino pitanje koje smijemo postaviti bilo kojem pripovjednom sastavku, pa po tome i spisu *Qualiter*, jest: je li njegov sadržaj vjerodostojan ili nije? i na toj osnovici tragati za mogućim kronološkim određivanjem njegovih sadržajnih slojeva. S tog motrišta temeljni smisao spisa *Pacta conventa (Qualiter)* o dogovoru između hrvatskih velikaša i kralja Kolomana smatram prihvatljivim jer ga, u širem smislu, podupire odnos Kolomana prema dalmatinskim gradovima 1105. godine koji se također temelji na dogovoru (usp. bilješku o “saboru” /*curia*/ pred Zadrom 1105; CD II, 24) i, neposredno, u godini 1102, podatak u Kolomanovoj ispravi samostanu sv. Marije u Zadru iz 1102. godine o kraljevoj krunidbi u Biogradu na moru: “Saluo abito consilio, postquam coronatus fui Belgradi supra mare, in urbe regia”, tj., “nakon održana sabora, pošto bijah okrunjen u Biogradu na moru, u kraljevskom gradu” (CD II, 9). Tradicija te Kolomanove isprave, istina, nije besprijekorna, ali to nije razlog osporavanju gore navedenog izričaja koji upućuje na “sabor” ili “vijeće” (*consilium*), dakle na dogovaranje, očigledno između kralja koji pristupa

obredu krunidbe i hrvatskih uglednika (*proceres*). A upravo to, dogovaranje, temeljni je smisao *Qualitera*. To je njegova ključna sadržajna sastavnica, pa ne postoji razlog njezina odbacivanja u razmatranju o samim počecima hrvatsko-ugarskih dinastičkih odnosa. S tim slojem *Qualitera*, pak, nije u izravnoj sadržajnoj vezi njegov drugi sloj, podaci o staleškim pravima hrvatskoga plemstva, dapače, ta dva sloja valja sadržajno razdvojiti i kronološki jasno razlikovati. Ukratko: prebacivanje postanka institucije “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” iz godine 1102, kako bi to proizlazilo iz spisa *Qualiter*, u sredinu XIV. stoljeća, na što upućuju neprijeporna, vjerodostojna vrela, od isprave za Vireviće 1350/51. godine dalje, nipošto ne znači osporavanje gledišta da kralj Koloman uzimlje naslov *rex Dalmatie et Croatiae* i da se kruni u Biogradu na moru nakon dogovora s prvacima hrvatskoga kraljevstva, jer bi drugačiji slijed zbivanja bio neprimjeren ritualu Kolomanove krunidbe (usp. Raukar 1997, 74-76). Pregled historiografskih gledišta o *Pacta conventa (Qualiter)* v. u: Beuc 1985, 73-85.

⁸⁴ CD XI, 631.

⁸⁵ Razlika između takvih tumačenja ovisila je i o tome jesu li autori razlikovali dva staleška sloja unutar nižega plemstva u Hrvatskoj u sredini XIV. stoljeća ili nisu. Komentirajući ispravu za Vireviće, Šišić 1914 ističe da je “parentela Virovnygh” zamolila bana Stjepana “da joj potvrdi ujedno sa saborom plemstvo” (488), ali valja dodati da Šišić nije razlikovao staleške slojeve unutar pojma hrvatsko plemstvo. Prema Mandić 1958-59, Virevići su “od plemićkog sabora u Podbursanu 1350 zahtijevali da im se potvrdi status plemića” (194), također ne određujući točnije pojam plemstva, dok Klaić 1956 smatra da “plemeniti Hrvati Lučke županije priznaju, da Virevići doduše nisu po porijeklu članovi dvanaestero plemena [...], ali da su se ženili s članovima dvanaestero plemena i tako bili i ostali članovi plemstva dvanaestero plemena”, što potkrjepljuje podatkom iz XV. stoljeća, prema “Hrvatskim spomenicima” Đ. Šurmina, da su Virevići “uz ostalo plemstvo dvanaestero plemena, članovi plemenskog stola ili suda Lučke županije” (92-93).

⁸⁶ CD XIII, 86-90. Hrvatski prijevod isprave: Klaić 1972, 241-243.

⁸⁷ Najiscrpnije o tome: Klaić 1971, 154-162.

⁸⁸ Usp. Budak 1994, 147-151.

⁸⁹ Klaić 1958-59, 144.

⁹⁰ Klaić 1897; Šišić 1914; Barada 1943.

⁹¹ U fundacionalnoj ispravi Petra Krešimira IV. iz 1060. god. za biogradski samostan sv. Ivana Evanđeliste među svjedocima se spominje i Prvaneg, lučki župan (*Piruanego iuppano de Luca*) (Rački, Doc., 52; CD I, 88). Ako je taj Prvaneg ista osoba s Pribininim ocem Prvanegom, u upisu pod naslovom “De terra in Chamennani, que fuit Prebinne Gussichii, filii Pruanego” (oko 1076. god.) (Rački, Doc., 163; CD I, 149), onda je Prvaneg, lučki župan, bio Gusić. U upisima se još spominju Gusići Jure, Thaisa, Pribineg, Andrija i Nasemir (Rački, Doc., 163, 167, 171; CD I, 149, 150, 151, 156) (usp. Čošković 2002, 332-335). Na žalost, svi podaci o Gusićima u drugoj polovici XI. stoljeća nalaze se u kratkim upisima u *Policorionu* koji su onoliko pouzdani koliko je i sâm kartular pouzdan. A u njemu ima mnoštvo dvojbenih isprava, često u obliku kratkih bilježaka o pojedinim pravnim poslovima, o čemu najljepše svjedoče već i dvije verzije fundacionalne isprave Petra Krešimira IV. za samostan sv. Ivana iz 1060. godine, prvobitna, također sa sumnjivim dodacima (otok Žirje), i proširena, obje zabilježene u *Policorionu*. Zbog toga i podatke o Gusićima valja tumačiti s oprezom, ali se čini da bi oni ipak mogli biti vjerodostojni. Prije spomenuti upis “De terra in Chamennani” napose je zanimljiv jer ocrta svjet seoskih društava u biogradskom zaleđu u drugoj polovici XI. stoljeća. Pribina Gusić dariva samostanu zemljište u Kamenjanima, pa se navode i svjedoci tog čina: jedan župan (Iurainna), “schytanossa”

kralja Zvonimira (Iohannes), Thaisa Gusić, zajedno s “gotovo svim seljacima” (*omnibus uillanis*) iz tri okolna sela (*vicus*) (CD I, 149), što pokazuje da su pripadnici seoskih općina u biogradskom zaleđu ono društveno okruženje kojemu pripadaju i iz kojega su, možda, potekli župan, dvorjanik kralja Zvonimira i Thaisa Gusić.

⁹² CD II, 99-100, 1164. Izričaj “terra Mogorouizi”, tj. “zemljište koje pripada Mogoroviću” dolazi i u ispravi Petra Krešimira IV. iz 1060-1062. godine (Rački ispravu datira: 1069), kojom samostanu sv. Tome u Biogradu daje slobode (*libertatem*) i kraljevski posjed (*regale territorium*) u Rasohatici kod Tinja, a u opisu posjeda se kaže: “usque ad puteum, qui manet iuxta terram Mogorouizi”, tj. “sve do zdenca koji se nalazi pokraj zemlje Mogorovića” (Rački, Doc., 74-75; CD I, 97). Kad bismo ovu ispravu iz *Policoriona* smjeli smatrati vjerodostojnom, mogli bismo zaključiti da se 1060-1062. spominje zemljište kod Tinja, u biogradskom zaleđu, kojemu je vlasnik jedan od pripadnika plemena Mogorović, odnosno izvornim podatkom potkrijepiti, inače vrlo vjerojatni, zaključak da se “Mogorovići već u XI. st. nalaze između Zadra i Biograda” (Mandić 1952, 286). Ipak, taj podatak o Mogorovićima u 60-im godinama XI. stoljeća valja ocijeniti sumnjivim, ne samo zato što skup isprava iz *Policoriona* nije diplomatski i sadržajno pouzdan, nego i zato što se potpuno isti izričaj ponavlja stotinjak godina kasnije, u spomenutoj ispravi iz 1164. o sporu Bone, nadstojnice samostana sv. Tome, s Glamočanima za zemljište o kojemu se kaže: “usque ad puteum, qui manet iuxta terram Mogorouizi” (CD II, 99-100). Očigledno, u času kad samostani moraju sastavljati isprave za posjede koji najvjerojatnije jesu u njihovu vlasništvu, ali za njih nemaju nikakvih dokaznih sredstava, *Policorion* prenosi spor i njegove prostorne i vlasničke odnose iz XII. u XI. stoljeće, a sastavljač isprave Petra Krešimira IV. bez ustručavanja doslovno i u njoj ponavlja čitave odlomke iz teksta koji je, po svojoj prilici, napisan u 60-im godinama XII. stoljeća.

⁹³ isto, 107, 1166.

⁹⁴ isto, 131-132, 1171.

⁹⁵ isto, 179-181, 1182.

⁹⁶ isto, 184-186, 9.II.1183.

⁹⁷ isto, 218-219, 18.II.1188.

⁹⁸ isto, 267-268, 5.VII.1194

⁹⁹ CD III, 66-67, 21.III.1207.

¹⁰⁰ isto, 222-223, oko 1222.

¹⁰¹ CD IV, 115-119, 18.VI.1240.

¹⁰² CD II, 116, 165, 221, 241.

¹⁰³ CD II, 179-181, 296; III, 66-67.

¹⁰⁴ Šišić 1914 ističe: “Kačići (genus Chaçittorum) imali su svoje ‘baštine’ i oko Zadra i Nina od XI. sve do XV. vijeka, ali glavno im je sijelo bilo nešto južno od Spljeta (u Poljicama) sve do Neretve (498), što pokazuje da razlikuje ‘sjeverne’ od ‘južnih’ Kačića. Barada 1943 je nešto određeniji od Šišića, pa najprije kaže: “Kačići u 12. st. nalazimo u okolici Biograda i Zadra jednako kao i u glavnom uporištu Neretvana Omišu te srednjomosorskim Poljicima” (209), a zatim tu teritorijalnu razdvojenost Kačićâ tumači osloncem na zaključak da svako od 12 plemena koja se spominju u *Qualiteru* “potječe iz Lučke županije ili njene neposredne okolice”, ali dok su “pojedini rodovi ostali na starom plemenskom pragu”, dotle su se “pojedinci, pa i čitavi rodovi kao Kačići, već u 12. st. odielili od svojih suplemenjaka, nastanili i zagospodarili drugim krajevima daleko i naširoko po cijeloj Hrvatskoj od Gvozda do Neretve” (211).

¹⁰⁵ Šišić 1925, 657; Šufflay 1991, 47.

¹⁰⁶ Klaić, 1956, 98, bilj. 86.

- ¹⁰⁷ CD II, 99-100, 1164; 166-167, 10.VI.1180; 179-180, 1182; 357, 1200.
- ¹⁰⁸ "Tolimir, filius Stephani Subichi" (CD II, 186, 1183); IV, 46, 1238; VI, 533, 1285; X, 531, 1340.
- ¹⁰⁹ "Wilixa filio quondam Wlychete de Breberio de generacione Subichorum" (CD VIII, 283, 1311); "nobilis vir comes Butcho filium olim comitis Marchi Vulchexig de Berberio de genere Subich" (CD XIV, 152, 1368).
- ¹¹⁰ CD XVI, 28, 1379.
- ¹¹¹ Isprava Bele III. od 6.V.1188. kojom samostanu sv. Kuzme i Damjana potvrđuje darovnicu kraljeva Petra Krešimira, Zvonimira i Stjepana Arpadovića za Rogovo, Vrbicu i Kamenjane nije diplomatski autentična, kao ni čitava skupina ispravâ koje samostanu, tobože, izdaju Arpadovići, odreda prepisanih u *Policorionu*. Bez većeg napora dade se utvrditi da te isprave potječu od ruke zadarskih notara, a ne iz kraljevske kancelarije Arpadovića. Unatoč tome, podaci o svjedocima i njihovim titulama po svoj su prilici vjerodostojni, jer njihov sastavljač u drugoj polovici XII. ili u prvoj polovici XIII. stoljeća u njih unosi podatke iz autentičnih kraljevskih isprava. Zbog toga je i podatak o županu Slovinji u ovoj ispravi, po svoj prilici, vjerodostojan.
- ¹¹² isto, 267-268, 5.VII.1194.
- ¹¹³ Godine 1238. "iuppanus Georgius de Lapčano de Crino" potvrđuje da je "post destructionem urbis Jadere" njegov otac "iuppanus Jacobus" dao obrađivati posjede u Kokičanima, koje je držao Stanč Lapčanin, i da je izjavio da taj dio Kokičana pripada samostanu sv. Krševana; nakon Jakovljeve smrti te je zemlje držao Jakovljević brat "iuppanus Martinus", ali je i on izjavio da one pripadaju samostanu sv. Krševana (CD IV, 59-60); o Kokičanima usp. iscrpno Barada 1954.
- ¹¹⁴ Suprotno Barada 1954 koji razlikuje dijeljenje Lapčana u dvije različite grane, u "rodovske plemiće" u Lapcu i "feudalnu vlastelu" koji dobivaju Karinsko vlastelinstvo (491).
- ¹¹⁵ Podaci o hrvatskim plemenima okupljeni su u: Klaić 1897 i Antoljak 1962.
- ¹¹⁶ Barada 1943; Klaić 1956; Klaić 1958-59.
- ¹¹⁷ CD II, 186-187, 1183; III, 2-3, 2.III.1201; IV, 46-47, 15.I.1238. Odnos Lapčana i Kokičana veoma je iscrpno i utemeljeno analizirao Barada 1954, 477-484.
- ¹¹⁸ Jamometi: "Moyssa Chranche Jamometi" jedan je od ninskih građana koji 1284. zakletvom potvrđuju mir između Nina i Raba (CD VI, 514), dok Dobroslava, udova "Borislaui Jamomet" sastavlja 1303. oporuku u Zadru (SZB II, 54); Mgorovići: Hranko Mgorović sastavlja 1286. oporuku u Zadru (SZB I, 45); Virevići: Crnica "de genere Uireuichiorum" prodaje oko 1289. servu u Zadru (SZB I, 33), dok se 1318. u spominje Vesela, udovica Mavra Virević, kao stanovnica (habitatric) Zadra (SZB II, 169); Polečići: u Zadru se 1338. spominju nasljednici Miroslava Polečić (Poletich) (CD X, 377); Glamočani: 1288. se u Zadru spominju Juriša Glamočanin i njegova žena Lipa, kao "cives Jadrenses" (SZB I, 51); Šubići: Radovan Šubić s Paga prodaje 1289. zemljište na Pagu (isto, 161). Usp. podatke o smještaju i djelatnosti pripadnika hrvatskih plemena u Antoljak 1962.
- ¹¹⁹ O Grguru Mrganiću: Jelić 1960, 487-508; Raukar 1977, passim; o Lovri Dražmiliću: Raukar 1977, passim.
- ¹²⁰ Obrad Ramljanin uzima 1236. na obrađivanje vinograd samostana sv. Marije, a među Zadranima koji 1232. preuzimaju na obrađivanje zemljišta samostana sv. Krševana nalazi se i Milota Čudomirić (CD III, 360, 1232; IV, 18-19, 1236). Od težastine Obrada Ramljanina svakako je zanimljiviji kmetski odnos Milote Čudomirića jer pripada onoj skupini hrvatskih plemena koja u sredini XIV. stoljeća ulaze u zajednicu "plemstva dvanaestero plemena".
- ¹²¹ Raukar 1977, 146-147.

- ¹²² Izričaj “semper” kronološki je, dakako, neodrediv jer je i sólo shvaćanje vremena u srednjovjekovnoj svijesti oscilirajuće, pa takav izričaj nije kvantificirajuća kategorija, nego opći pojam, u kojemu je usrodotočena činjenica protjecanja vremena. U ispravi iz 1350/51. Virevići izričajem “semper” prije svega žele reći da su oni, u času kad dolaze na sabor hrvatskoga plemstva u Podbrizanima, već plemići.
- ¹²³ Klaić 1917, 1-2.
- ¹²⁴ isto, 2-3.
- ¹²⁵ isto, 5-6.
- ¹²⁶ isto, 7-8. Građa o plemenu Prkalj, skupljena u Klaić 1917, nikada nije bila upotrijebljena u temeljnoj literaturi o problemu nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (Mandić 1952; Barada 1954; Klaić 1956; Mandić 1958-59; Klaić 1958-59), niti je u tim radovima objašnjeno zbog čega ti podaci nisu uzeti u obzir. Pleme Prkalj spominje Antoljak 1962 (u izdanju 1992, 366, bilj. 620), dok se Klaić 1987, kako je već istaknuto, prva osvrnula na ispravu bana Mladena II. iz 1322. Na tu je građu, kao vrelo za tumačenje o razvoju nižega plemstva u Hrvatskoj, prvi put upozoreno u: Raukar 1997, 203.
- ¹²⁷ CD XI, 205-207, 23.VI.1345.
- ¹²⁸ isto, 249-252, 21.XI.1345. Usp. o tome iscrpno: Klaić 1976, 598-600.
- ¹²⁹ CD XIX, 268-269, 10.VI.1370. O ispravama za Draginiće: Šišić 1914, 492-493; Klaić 1956, 93-94; Margetić 1983, 108-109.
- ¹³⁰ Klaić 1956, 93-94.
- ¹³¹ CD XIII, 91-92. Tekstovna korektura: umjesto “nomine nobilium Croacie” u “more nobilium Croacie”, Klaić 1956, 96. Usp. Margetić 1983, 124-125. O vezi između uvođenja plaćanja marturine i širenja zadarskog distrikta: Raukar 1977, 44.
- ¹³² Šišić 1914, 494-496; Barada 1952, 36-37; Klaić 1956, 94; Klaić 1958-59, 160; Margetić 1983, 107-108; Karbić 1998, 105-106.